

miejscowych z pozapłockimi. Sądzę, że formy jej będą różne, w zależności od specyfiki poszczególnych dyscyplin. Sądzę, że byłoby błędem, gdyby wkład regionu miał się ograniczyć wyłącznie do samych opracowań. Myślę, iż korzystając z obecnych przemian, należałoby włączyć takie środki społeczne, któreby w trudnej sytuacji gospodarczej ułatwiły wykonanie różnych pilnych zadań naukowych, mających nie tylko lokalne znaczenie.

W roku bieżącym podczas podróży naukowej do Szwecji, Danii i Norwegii zaznajomilem się także z organizacją nauki na tamtym terenie. Śmiało możemy powiedzieć, że w wielu dziedzinach na odcinku nauki prześcignęliśmy naszych północnych sąsiadów, ale zazdrościć im trzeba umiejętnej rozbudowy i szerokich form pomocy społeczeństwu nauce i jego współpracy z nauką. Sądzę, że spotkanie nasze może napawać nas optymizmem, że naukowcy zajmujący się problematyką Płocka współdziałając z jego społeczeństwem nie tylko rozświetlą przeszłość tego pięknego miasta, ale równocześnie ustalą jego rzeczywiste miejsce w historii naszego narodu, że pomogą w wytyczeniu właściwych jego form rozwoju na przyszłość. Dlatego zgłaszam gorący apel o żywy udział w dyskusji o możliwie wszechstronne, krytyczne ustosunkowanie się do prac już zrealizowanych, a także o pomoc w opracowaniu realnego planu działania na najbliższą przyszłość.

MGR RYSZARD CIEŚLA

PŁOCK – POWSTANIE I ROZWÓJ MIASTA

Położenie geograficzne Płocka charakteryzuje się związkami z Wisłą, główną arterią komunikacyjną łączącą Mazowsze z pozostałymi ziemiami Polski. Peryferyczne położenie miasta w granicach historycznych Mazowsza Starego, zdała od terenów nowej kolonizacji mazowieckiej w XIV—XV w. na wschód z Wisłą i Narwią, wskazuje na jego bliższe związki osadnicze z ziemią Sieradzko-Lęczycką, Kujawami i Wielkopolską. W okresie rozbitcia feudalnego Mazowsza w XIII—XIV w. utrwalił się rozwój gospodarczy miasta Płocka jako ośrodka wytwórczości i wymiany. Teren osadniczy ciągnący administracyjnie i gospodarczo do Płocka leżał na prawym brzegu Wisły. Pas ziemi na lewym brzegu Wisły wiązał się jeszcze w XIII w. z dzielnicą płocką, ale już w XIV w., po uzależnieniu dzielnicy Bolesława III od Korony, a ostatecznie w XIV w. znane jest ukształtowanie ziemi Płockiej tylko na prawym brzegu Wisły. W XII w. istnieją tu grody w Płocku, Sierpcu i Raciążu oraz w Szeńsku i Stopsku, znane później w XIV w. jako kasztelańskie. Grody te były jedną z form organizacyjnych majątku książęcego, który stanowił podstawę realizacji zadań administracyjno-wojskowych i gospodarczych.

Na Mazowszu płockim nie spotykamy złóż surowcowych, które mogłyby stać się podstawą poważniejszego rozwoju rzemiosła i przemysłu. Na potrzeby lokalne eksploatowano rudę darniową występującą w podmokłej dolinie rz. Wkry, wydobywano glinę i wypalano cegłę na wznoszenie budowli oraz rąbano lasy na budowę i odbudowę miast. Głównym bogactwem naturalnym okolicy były tylko lasy oraz żyzna gleba. Urodzajne bielece oraz szczyrki naglinowe zalegające zwarcie na południu, bliżej Wisły, zostały najwcześniej wykorzystane rolniczo, dojąc podstawę gospodarczą osadnictwu. Występujące na północy gleby piaszczyste i szczyrki, a w okolicach Wkry — piaszki jałowe i wydmy do przełomu XVIII—XIX w. pokrywał las. Osady rozproszone w prześwietach leśnych uprawiały skrawki pól i łąk, gospodarowały w lesie.

Mazowsze Płockie jest równiną moreny dennej podnoszącą się do 100 m i urozmaiconą szeregiem moren czołowych. Krawędź tej równiny podcinana jest przesuwaniami się rzeki Wisły na prawy brzeg. Niszczące działanie Wisły zaznacza się w okolicy Płocka podmywaniem skarpy i usuwaniem powodującymi nierówności nadbrzeża; wody Wisły tworzą z napływowych piasków mniej lub więcej trwałe kępy na rzece.

Topograficzne położenie Płocka na krawędzi wyżyny, na pograniczu dwu jednostek morfologicznych, posiadających odrębny charakter gospodarczy, jest typowe dla wielu miast, szczególnie tych, których rozwój wiąże się z arteriami ruchu wodnymi i lądowymi. Miasto rozłożyło się wzdłuż skraju skarpy swobodnie rozbudowując 3 przedmieścia oraz przystań w dolinie rzeki powyżej tarasu zalewowego. Około 2 km na północ w głębokim jarze spływa do Wisły rzeka Brzeźnica, której bieg wyznaczał w XIV w. granicę gruntów miejskich. Wschodnią granicę gruntów miejskich była rzeczka Jaszczkownica, bagno książęce i wzgórze piaszczyste.

Przekształcenia w urbanizacji Mazowsza zaznaczone w poł. XIV w. lokacjami miast: Sierpca 1322 r., Szeńska 1383 r., Kuczborka 1384 r., miały największe natężenie na początku XV w., kiedy to w latach 1400—1420 zyskało prawa 6 miast: Płońsk, Radzanów, Bieżuń, Bielsk, Raciąż i Mława. Ruch ten wyczerpuje się w XVI w., a powstające wtedy nowe miasta, głównie prywatne, osłabiają tylko dynamikę istniejącej już sieci miejskiej, która przetrwa aż do czasów najnowszych. Sieć miejska oparła się w znacznej mierze na wcześniej istniejących centrach osadnictwa i administracji, jakimi były grody (Płock, Sierpc, Raciąż, Szeńsk), a tworzone nowe ośrodki-miasta stawały się centrami skupiającymi osadnictwo w ramach podziału administracyjnego na powiaty.

Najdawniejszą wiadomość o Płocku zawiera dokument wystawiony dla klasztoru w Mogilnie, opatrzony datą 1065 r., uważany za falsyfikat z drugiej połowy XIII w., sporządzony na podstawie zapisek klasztornych z różnych czasów, się-

gających w. XI. Dokument ten wymienia wśród 19 grodów mazowieckich, gród w Płocku, oraz wśród kościołów w Bielsku i Włocławku, kościół św. Wawrzyńca w Płocku. Krytyczna ocena tych wiadomości pozwala na stwierdzenie, że zapewne już w XI w. istniał w Płocku gród i kościół. Kronikarz piszący na pocz. XII w. określa Płock jako civitas i urbs, które to określenia można identyfikować z osadą i grodem. W świetle wiadomości przekazanych przez tegoż kronikarza Płock jest stolicą Mazowsza, stałą siedzibą panującego księcia Władysława Hermana oraz jego licznych dworów. Tutaj, w Płocku, odbywały się wspaniałe uroczystości dworskie, tutaj książę Władysław pasował na rycerza syna swego, Bolesława, tutaj też na grodzie arcybiskup gnieźnieński Marcin, odprawiał przez 5 dni żałobne egzekwie po śmierci księcia Władysława Hermana, którego pochowano w kościele płockim.

Na przełomie XI/XII w. fundowano biskupstwo płockie, a następnie pojawili się tu benedyktyni. Najprawdopodobniej kościół klasztorny zastępował wtedy nie istniejąca jeszcze katedra, a zorganizowany ośrodek kościelny mógł mieścić się czasowo przy kościele św. Wawrzyńca, który w XIII w. już nie istnieje, bądź też przy kolegiacie N. P. Marii na późniejszym przedmieściu Płocka. Dopiero biskup Aleksander z Malonne (1129—1156) ufundował romańską katedrę w Płocku, którą konsekrowano w r. 1144. Dokonał się też wtedy rozdział kapituły świeckiej od zakonnej. Biskup z nową kapitułą oraz klasztor benedyktynów zyskali bardziej niezależną podstawę działania.

Kapituła płocka przejęła kościół św. Benedykta, którego tytuł wskazuje wyraźnie na benedyktyńskie pochodzenie. Kościół ten stanowił rycerską fundację Starzów-Toporczyków, a stał w XIII w. nad brzegiem Wisły naprzeciw katedry, lecz już po drugiej stronie rzeki, we wsi Radziwie.

W katedrze płockiej prowadzono jeszcze w r. 1148 jakieś dodatkowe roboty, w czasie których w kaplicy znaleziono skrzynkę z relikwiami. Chyba do tejsze samej kaplicy odnosi się późniejsza relacja źródłowa, że przed pogrzebem biskupa Piotra III w r. 1263 w starej kaplicy, in antiquo oratorio, znaleziono relikwie św. Wawrzyńca i Aleksego. Tutaj też biskupa pochowano. Biskupów chowano zwykle w katedrze, a ta stara kaplica, o której zapomniano w XIII w., że kryje relikwie świętych, może być starsza od samej katedry. Kaplicę tę można najprawdopodobniej identyfikować z kościołem św. Wawrzyńca znanym z dokumentu 1065 r.

Bezpośrednia wiadomość o opactwie św. Wojciecha jest dopiero z r. 1228, a wskazówka o jego sytuowaniu na zamku płockim pochodzi z r. 1303. Gród płocki, wzmiankowany już w XI w., siedziba książęca, sytuowany był najprawdopodobniej na terenie zajęтым następnie przez murowany kompleks budynku zamkowego. Tutaj też był klasztor i orientowany kościół św. Wojciecha. W pobliżu wznosiła się romańska katedra oraz musiał mieć przynajmniej swe pomieszczenie biskup oraz kapituła. Jeśli przyjąć, że cały ten teren, już z notury obronny, objęty był nadto konstrukcją obronną, to

jemu najprawdopodobniej odpowiada, użyte przez kronikarza w XII w., właściwe określenie — urbs, tj. zamek. Późniejszy kronikarz, Janko z Czarnkowa, mówi o zamku płockim, że był obwiedziony jednym murem, a król Kazimierz Wielki otoczył go drugim. Fragmenty obu murów ceglanych, istniejące jeszcze w końcu XVIII w., obejmowały właśnie całe wzgórze zamkowe z katedrą oraz budynkiem, zamku, opactwa i kościoła św. Wojciecha. Być może, że ten pierwszy mur ceglany oraz część zabudowań zamku płockiego wzniesiono już w czasie jego odbudowy po zniszczeniach spowodowanych najazdem Mongołów w r. 1260.

Kolegiatę w Płocku pod wezwaniem N. P. Marii ufundowała na pocz. XII w. Dobiechna, wdowa po Wojstawie, stolniku Władysława Hermana i piastunka Bolesława Krzywoustego, a patronat mieli z woli fundatorki biskupi płocki wraz z kapitułą. O patronat nad kościołem toczyły się już od XII w. walki biskupów płockich z rodem fundatorów — Powłotami, w wyniku których kościół miał zmienić obsadę duchowną. Biskup Werner (1156—1170) przemienił kolegiatę na klasztor, osadzając tam prawdopodobnie benedyktynów. Wojewoda mazowiecki, Żyro, z rodu Powłotów, poddaje fundację w r. 1185 pod duchowne zwierzchnictwo kościoła kanoników regularnych w Neuwerk (Novum Opus) pod Hallą. Wreszcie biskup Wit (1179—1206) osadził tu norbertanów. Zrazu opactwo to miało podwójny konwent, męski i żeński, ale już w r. 1218 jest tu tylko klasztor norbertanek znany później pod wezwaniem św. Marii Magdaleny.

Kolegiata N. P. Marii znajdowała się w r. 1185 na przedmieściu płockim, in suburbio Plocensi. Dzisiejsza lokalizacja tego kościoła a następnie klasztoru norbertanek jest nieznana. Źródła lakonicznie określają położenie klasztoru w XIV w. przed Płockiem, ante Ploczk, blisko Płocka, prope Ploczk, a w XV w. — wprost — na zewnątrz murów płockich, extra muros Plocenses. Wiadomo również, że stary klasztor walił się na skutek osuwisk skarpy i dlatego został przeniesiony do budowli klasztornej na nowym miejscu po r. 1622, najprawdopodobniej jednak w pobliże dawnej własnej, zagospodarowanej posiadłości.

Osada płocka do XIII w. wzrastała pod opieką książęcego grodu i kościoła, a do chwili wzniesienia kolegiaty ukształtowała się w wyniku sprzężenia przestrzennego układu: grodu i kolegiaty. Osią krystalizacyjną osady musiała być droga łącząca te punkty, przy której z czasem powstało targowisko. Rozwój książęcej osady kształtowały potrzeby lokalnego rynku wytwórczości i zbytu oraz głębsze przemiany społecznego podziału pracy między wieś i inne osady, które poczynają pełnić niewątpliwie funkcje miast, przy ogólnej tendencji skupiania i wyodrębniania rzemiosła i handlu od zajęć rolniczych. Zespolenie ośrodka przy kolegiacie z osiedlem stołecznym — grodem, a następnie wykryształizowanie się między nimi osiedla rzemieślniczo-handlowego, doprowadziło do powstania osady miejskiej, skupiającej ludność społecznie i zawodowo zróżnicowaną.

Uzupełniającym elementem sprzężenia miasta był port rzeczny w Płocku, poniżej skarpy nad

Wisłą. Port wzmiankowany w źródłach pisanych dopiero na pocz. XIII w. niewątpliwie jednak funkcjonował wcześniej. Przeprowadzenie przez rzekę istniała tu chyba już w XI w. Do portu plockiego przybijały łodzie z solą, co wskazuje na udział miasta w intratnym handlu tym poszukiwanym artykułem spożywcim. Dogodne położenie Płocka nad Wisłą, która była naturalnym szlakiem komunikacyjnym oraz połączenia najstarszych dróg lądowych, za-

ofiary i kwesta w okręgu klasztornym, działalność dominikanów w Płocku pośrednio charakteryzuje miasto jako dość luźny ośrodek.

W r. 1237 biskup Piotr utworzył nowy ośrodek życia miejskiego w Płocku. Na placu darowanym przez księcia Konrada, działając w ramach posiadanych przywilejów, biskup założył miasto z nowym rynkiem. Granice miasta przebiegały między kościołem Wisława i kościołem błog. Dominika,

Prezydium Konferencji: mgr: Fr. Dorobek, dyr. Cz. Gutry, mgr. K: Askanas, prof: dr W: Hensel, prof. dr St. Zajączkowski przewodniczący Prezydium MRN w Płocku J. Chlebiński i sekretarz KM PZPR w Płocku J. Chmurzewski. Na trybunie prof. dr Kuczyński z Łodzi.

pewniały miastu łatwość kontaktów z centralnymi ośrodkami życia w kraju.

Struktura społeczna i zawodowa mieszkańców Płocka znana jest lepiej dopiero w XIII i XIV w. We wcześniejszym okresie formowania się miasta książęcego strukturę tę można tylko scharakteryzować ogólnie, stwierdzając, że podstawową masę mieszkańców, tak jak to było w innych miastach, utworzyli początkowo rycerze, których osiedlenie w bliskości grodu książęcego uzasadniały potrzeby militarne i administracyjne. Za nimi ścigali rzemieślnicy i kupcy, znajdując zatrudnienie i zbyt towarów.

Na początku XIII w. zjawiają się w Płocku dominikanie. Początki fundacji książęcej sięgają r. 1225, bezpośrednio wzmianka o klaszterze jest z r. 1237. Klasztor i kościół pod wezwaniem błog. Dominika zbudowano w mieście książęcym, Dominikanie poza kościołem i przynależnym doń gruntem otrzymali winnicę między zamkiem i klaszturem z ogrodami, młyn na rzece Brzeźnicy oraz 2 siedliska w mieście. Ponieważ podstawę utrzymania klasztoru żebraczego stanowiły głównie

rozciągając się od cmentarza przy drodze do Czerwińska, do studni przy kościele Wisława, do drugiej studni żydowskiej i do ogrodu przylegającego do drogi publicznej idącej koło klasztoru dominikańskiego. Przybyłszy do miasta biskupiego mieli osiedlać się na prawie rycerskim. Na rynku mógł sprzedawać swoje towary każdy: rycerz, kleryk, chłop wolny bądź przypisaniec. Do kościoła należało tu 12 karczem.

Lokalizację tego miasta umożliwiła trwająca później układ stosunków własnościowych w terenie, zgrupowanie realności kościelnych — dworu biskupa i domów kanoników — przy tzw. rynku kanoników, oraz wzmianki o zabudowie na działkach kanoników, a potwierdzają tę lokalizację plany miasta Płocka z końca XVIII w., na których jest widoczny orientowany plac i jego gotycka zabudowa.

Teren zajęty przez założone miasto leżał na wprost zamku i katedry, rozciągając się od klasztoru dominikanów aż do kolegiaty pod wezwaniem św. Michała Archanioła, o której najwcześniejsze dane pochodzą z pocz. XIII w.

Przy stole konferencyjnym: J. E. Ks. Biskup Dr Tadeusz Zakrzewski
Przewodniczący Prezydium MRN w Płocku Józef Chlebicki i inż. Michał Panas.

Sformułowanie wiadomości o założeniu nowego rynku miasta jest zarazem pozytywnym stwierdzeniem istnienia starego rynku w mieście książęcym. Obraz stosunków społecznych i gospodarczych miasta książęcego uzupełnia zamieszkiwanie tam Żydów oraz istnienie 15 karczem.

Od r. 1237 poczęły więc rozwijać się obok siebie dwa miasta, książęce miasto Płock oraz miasto fundowane i lokowane przez biskupa Piotra. Do sprzężenia obu miast chyba nie doszło, gdyż już w r. 1247 dowiadujemy się o umocnieniach obronnych, które obejmują bezpośredni teren siedlisk kanoników określony jako suburbium, tj. podzamcze. Tutaj na okres niebezpieczeństwa wojennego wolno było również zamieszkać czasowo mieszkańcom otwartego miasta książęcego, którzy powracając następnie do własnych domów, na zewnątrz umocnień i podzamcza, winni byli pozostawić wolne siedliska kościołów i kanoników.

Z dokumentu wystawionego przez księcia Wacława w roku 1322 dowiadujemy się o dokonanej dla potrzeb miasta zamianie z biskupem płockim wsi książęcych na inne wsie i grunty leżące bezpośrednio pod miastem. Jest to już jakiś końcowy etap organizacji nowego miasta książęcego, które zbudowano wcześniej na innym miejscu. Zachowany do dziś regularny charakter rozplanowania tego miasta świadczy o jego jednorazowym założeniu. Zasadą kompozycyjną miasta Płocka była, czytelna do dziś w jego planie, sieć kwadratów mierniczych, którą wytyczono niegdyś w terenie przy pomocy sznura i kołków. Rozplanowanie nie objęło podzamcza, tj. terenu między miastem i zamkiem, gdzie były siedliska kanoników.

Dopiero budowa murów obronnych sprzęgła miasto książęce z podupadłym miastem biskupim na podzamczu w jednolity charakter planistyczny, tworząc tu obiekt militarny funkcjonujący w układzie obronnym monarchii Kazimierza Wielkiego. Zamek od miasta oddzieliła fosa, której ślady zachowane do XVIII w. określano jako

„Dunajek”. Mur miejski postanowiono budować na gruncie trwałym i twardym, co 60 łokci stawiając wykusz. Od r. 1356 w narożnym bloku przyrynkowym miasto ma kościół parafialny pod wezwaniem św. Bartłomieja.

Za bramami wzdłuż dróg dojazdowych do miasta zawiązują się przedmieścia. Za bramą Dobrzyńską przedmieście skupia się przy kościele św. Filipa i Jakuba. Droga od bramy Bielskiej prowadziła polami aż do końca gruntów miejskich, gdzie pod Trzepowem stała kaplica św. Marcina. Za bramą Wyszogrodzką, tam gdzie klasztory dominikanów i norbertanek znaczyły niegdyś początkowe etapy rozwoju miasta, utworzyło się przedmieście zwane później Wielkim.

W mieście są rzemieślnicy: piekarze, szewcy, cieśle, kuśnierze, sukiennicy i inni, którym wolno tu zajmować się rzemiosłem, wyłączając jednak tereny podzamcza między miastem i zamkiem.

Jest to wstępny zarys dziejów miasta do poł. XIV w. oparty na materiale źródłowym, sugestiiach ogólniejszej literatury oraz specjalnych opracowaniach historycznych, z których m. in. wykorzystano:

St. Arnold, Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatów mogiłęńskich. Roczn. Tow. Nauk. w Płocku. Płock 1929. Rec. M. Niwiński w Kwart. Hist. XLIII. Lwów 1929.

A. Bachulski Założenie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku. Księga pam. ku czci prof. M. Handelsmana. Warszawa 1929. Rec. M. Niwiński w Kwart. Hist. XLIII. Lwów 1929.

M. Gębarowicz, Mogiło — Płock — Czerwińsk. Studia nad organizacją kościoła na Mazowszu w XI i XII w. Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. Lwów 1934.

W. Kętrzyński, Założenie i wyposażenie biskupstwa płockiego. Przew. Nauk-Lit. 14. Lwów 1883.

W. Kętrzyński, Założenie biskupstwa płockiego. Przegl. Powsz. 27. Kraków 1890.

J. Kłoczowski, Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV w. Lublin 1956.

Z. Kozłowska-Budkowa, Płockie zapiski o cudach z r. 1144. Kwart. Hist. XLIV. Lwów 1930.

Z. Kozłowska-Budkowa, Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Kraków 1937.

Z. Kozłowska-Budkowa, W sprawie diakona Wita. Czasop. Prawno-Histor. IV. Poznań 1952.

A. J. Nowowiejski, Płock. Monografia historyczna. Płock 1932.

K. Potkański, O założeniu i uposażeniu klasztoru w Mogiłę. Pisma pośmiertne, t. II. Kraków 1924. Rec. M. Niwiński w Kwart. Hist. XLIII. Lwów 1929.

Wł. Semkowicz, Ród Powaliów. Sprawozd. Akad. Umiej. XIX nr 3. Kraków 1914.

B. Ulanowski, O uposażeniu biskupstwa płockiego. Rozpr. Akad. Umiej. Wydz. hist. filozof. t. 21. Kraków 1888.